

ВИЗРІВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В СФРЮ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Досліджено системний характер кризи югославського суспільства, висвітлено політичні, етнорелігійні, економічні, соціальні аспекти югославського конфлікту.

The systematic character of Yugoslav society is investigated; the political, ethnical-religious, economic, social aspects of Yugoslav conflict are researched.

У повоєнний період Югославія повільно набувала рис соціалістичної держави, ще довго залишаючись своєрідним конгломератом феодальних, капіталістичних і соціалістичних відносин.

Глибокі травми, заподіяні другою світовою війною, а також тогочасне міжнародне становище сприяли тому, що нову державу із самого початку було закладено на колективістських та авторитарних принципах [15, с. 76].

Перебуваючи в 1948 р. у стані розриву відносин з Радянським Союзом, Югославія перша із країн радянського блоку почала відхід від сталінської моделі соціалізму, але затрималася на ранньому етапі перетворення.

Теоретично югославська модель створювалася на підвалинах критики радянської системи з використанням накопиченого на той час соціал-демократичного та іншого ідеологічного арсеналу [3, с. 5]. Головний недолік радянського режиму при цьому вбачався в етатизмі – зрощенні партійного й державного апарату при домінуючій ролі першого. Югославські теоретики виходили з постулату науковості комуністичних теорій, які тільки належало запровадити в життя іншим "історичним" шляхом.

Основи нової політичної системи в Югославії було закладено упродовж 50-х – початку 60-х рр. на принципах "прямого самоврядування трудящих". Реформи торкнулися державного устрою та вводили складну делегатську систему політичного представництва у різних сферах суспільного життя. Комуністичну партію Югославії було перетворено в Союз комуністів Югославії.

Югославський самоврядний соціалізм із "людським обличчям" лише трохи пом'якшив комуністичний режим. Особливо це виявилось у сфері масової інформації, культури, розширенні зв'язків із зовнішнім світом. У цілому ж югославська система зберегла автократичні риси, втіленням яких став культ Тіто з його необмеженою владою. У той же час ідеологічні постулати самоврядування та децентралізації призвели до того, що бюрократичний централізм було поширено із загальнодержавного рівня на республіканський. У республіках та автономних краях, крім державного, з'явилися свої власні центри. Навколо них почалося формування етнократичних кланів, які сформувалися внаслідок соціальної політики та експериментів у сфері національної політики, що для багатонаціональної Югославії мало далекосяжні наслідки. Їх становленню сприяло прагнення до національно-територіального розмежування. На практиці це призвело до появи під лозунгами інтернаціоналізму витонченого націоналізму. Маніпуляція із принципом "права націй на самовизначення аж до повного відокремлення" вела до створення автономних одиниць – чи то феодальних республік, чи автономних країв, – територіальних за формою та національних за змістом. Національна партократія поводити себе в них як у національних державних об'єднаннях, витісняючи на другий план представників інших народів. Загальною рисою всіх етнократичних кланів було їхнє прагнення до національно-авторитарних форм правління, боротьби за владу та власність, за контроль над "своєю" територією при повному ігноруванні прав інших етносів.

Переломна мить у політичному розвитку Югославії сталася в 1962 р. на IV Пленумі ЦК СКЮ, де Тіто заявив, що "децентралізацію ми беремо за вихідний пункт

нашого подальшого розвитку" [20, с. 295]. Тіто був упевнений, що збереження панування Центру (переважно сербського), яке здійснювалося під маскою югославізму, ослабляло його режим. Однак усі спроби Тіто схилити партійну організацію Сербії на свій бік піддавалися обструкції, що призвело до конфлікту.

У 1966 р. було усунено А. Ранковича, якого звинуватили в опорі реформам і схильності до унітаризму (під останнім малася на увазі непропорційно велика кількість сербів у федеральних органах влади). Зміщення А. Ранковича та чистка апарату таємної поліції дали змогу збалансувати міжнаціональні відносини. Кількість сербів у федеральних органах влади було зведено до мінімуму, припинилося насильство стосовно несербів, зміцнилися позиції хорватів та боснійців-мусульман.

Проте у 1968 р. режим Тіто знову зіштовхнувся із труднощами: у Белграді відбулися студентські демонстрації, у Косово – виступи албанських сепаратистів. Спроба в 60-х рр. закріпити режим утопічних ідеологій закінчилася тим, що югославські політологи назвали "політичним етатизмом" та глибокою кризою міжнаціональних відносин [15, с. 76]. Реформи, розпочаті Тіто та його поколінням керівників, повернулися проти них самих. Економічна й політична лібералізація створила безпосередню загрозу політичній монополії СКЮ. Однак про повернення до старих форм однопартійної політичної влади, завдяки рішучій критиці сталінізму та демократичному міжнародному становищу Югославії у 50–60-х рр. уже не могло бути й мови. Кризу соціалізму в Югославії вдалося зупинити в кінці 60-х – на початку 70-х рр. масовими політичними чистками у Сербії, Хорватії, інших республіках і затвердженням нової ідеологічної програми, яка лягла в основу Конституції 1974 р., а також так званих "системних законів".

В умовах, коли республіканських керівників, які дотримувалися ринкової й демократичної орієнтації, було позбавлено влади, конституційні зміни 1974 р. привели до бюрократичної децентралізації. З відтворенням однопартійної системи в республіках і краях, позбавленням союзних органів владних повноважень Югославія перетворилася у своєрідну конфедерацію, економічний простір якої було поділено на вісім частин. Для нової системи став характерним автарктичний економічний розвиток республік, керівники яких дедалі більше спиралися на націоналістичні програми [14, с. 24]. Проте до смерті Тіто в 1980 р. ця система діяла завдяки культу його особи та численним іноземним кредитам, які використовувалися для забезпечення соціального миру.

Після смерті Тіто в 1980 р. національні проблеми було поставлено в центр політичного життя країни. Загострення міжнаціональних відносин спостерігалось скрізь, але найбільшим воно виявилось в подіях у Косово. У 1981 р. в цьому краї невдоволення населення досягло свого апогею, коли албанські сепаратисти стали вимагати виходу Косово зі складу Сербії й перетворення краю в "етнічно чисту" республіку [21, с. 142].

В умовах економічного застою у країні, високого рівня безробіття, формування місцевих партократичних еліт і зростання республіканської самостійності в Косово внаслідок швидкого посилення албанського націоналізму широкого поширення набули ідеї сепаратизму та іредентизму

– збирання всіх албанців у межах єдиної держави [6, с. 73]. Під час демонстрацій та інших масових виступів у березні-квітні 1981 р. центральним стало гасло "Косово – республіка!", підтримане місцевим партійним керівництвом. Деякі історики, зокрема В. Волков, вважають, що саме з косовських подій 1981 р., почалася криза югославської державності, яка через 10 років призвела до її розпаду [3, с. 9]. Це було десятиріччя прогресуючої дестабілізації федерації, коли відбувалася своєрідна ланцюгова некерувана реакція зростання національних протиріч. Антидержавні виступи албанського населення Косово мали під собою національне підґрунтя. Після придушення відкритих виступів на початку 80-х рр., опозиція в Косово почала проводити політику витіснення представників інших національностей, що мешкали в ньому. Наслідком цього став виїзд із Косово з кінця 1981 до лютого 1987 р. понад 22 тис. сербів і чорногорців. Масова міграція працездатного населення з Косово змусила Союзне Виконавче Віче СФРЮ в грудні 1987 р. прийняти спеціальну федеральну програму припинення виїзду сербів і чорногорців з Косово.

Напруженість у Косово та зміни в політичній ситуації першої половини 80-х рр. підштовхнули керівництво Сербії до внесення поправок до конституції країни, якими значно обмежувалися права автономії. Зокрема, у 1990 р. в Косово в усіх навчальних закладах скасовується викладання албанською мовою. У відповідь на це влітку того ж року косовська опозиція, яка мала більшість у Скупщині Косово, проголосила край самостійною республікою в складі СФРЮ, після чого представницькі органи Косово були розпущені, а Косово віднесено безпосередньо до юрисдикції сербського уряду. У лютому 1991 р. рішенням Конституційного суду СФРЮ остаточно закріплено новий статус Косово.

У 80-ті рр. в СФРЮ розпочався болючий і неоднозначний процес переоцінки уявлень, що панували, щодо форм організації держави і розвитку суспільства, пошуку шляхів удосконалення "югославської моделі соціалізму".

Загострення соціально-економічної кризи, застій у розвитку соціалістичного самоврядування, зростання напруженості у сфері міжнаціональних відносин тільки прискорили цей процес.

Крім того, діюче законодавство, насамперед конституція, перестало відповідати умовам, що склалися у країні, не дозволяло ефективно регулювати суспільні відносини. Сам характер існування Югославської Федерації, закріплений у Конституції 1974 р., не забезпечував за відсутності сильного лідера, яким був Тіто, необхідної єдності її складових частин, мало того – породжував відцентрові тенденції, посилював міжреспубліканські протиріччя. Одержавши самостійність та економічну незалежність, республіки, автономні краї в складі Сербії, почали дедалі більше керуватися місцевими інтересами, неважливо ставитися до вирішення спільних проблем СФРЮ. Міжреспубліканські протиріччя, що спричиняли конфлікти, перетворилися в значну проблему суспільства і, за оцінкою самих югославських експертів, поставили під загрозу єдність СФРЮ [1, с. 17].

У цьому зв'язку особливої актуальності набуло питання про необхідність зміни Основного закону Югославії.

Як відомо, процедура зміни Конституції СФРЮ 1974 р., передбачена ст. 398–403, суттєво відрізнялася від змін у конституціях інших федеративних держав. Рішення про це могло бути ухвалено тільки Союзним віче Скупщини СФРЮ при згоді скупщин усіх республік та автономних країв [5, с. 10].

Таким чином, Конституція СФРЮ вимагала спільного консенсусу всіх елементів федеральної державної структури для своєї зміни. Однак процедура зміни югославської конституції стала гальмом для розвитку демократії та подолання численних труднощів, які поставили перед федерацією.

Однак за ініціативою Президії СФРЮ, підтриманою Скупщиною СФРЮ, в березні 1987 р., після напруженої 20-місячної роботи, було затверджено поправки до Конституції. Вони доповнили чи замінили 135 статей, або майже одну третину нормативної частини Основного закону країни, і все ж були охарактеризовані як "косметичні" [4, с. 31].

Найбільш значні зміни стосувалися економіки, передбачаючи введення ринкової моделі господарювання. Деякі поправки уточнювали інститут власності, проголошували рівність її різних видів. Усі обмеження на власність, крім максимуму на земельну ділянку (30 га), було скасовано. Розширювалися права підприємств, збільшувалася відповідальність господарських організацій за використання матеріальних ресурсів і за кінцеві результати своєї діяльності. Відповідні гарантії надавалися іноземним інвесторам.

Зміни в політичній сфері спрямовувалися на підвищення ефективності принципів самоврядування. Поправки до Конституції створили правові передумови для повнішого забезпечення прав і свобод громадян, захисту законності.

Зміни щодо регулювання відносин усередині федерації націлювалися на строге й ефективне виконання союзних, тобто федеральних законів. Важливим моментом стало "більш прийнятне" визначення в Основному законі СФРЮ конституційного становища Сербії, а також її автономних країв Воєводини та Косово.

Згідно з Конституцією СФРЮ 1974 р. автономні краї мали право безпосередньо приймати свої Основні закони, що прирівнювалися до республіканських. Сербію, таким чином, у правовому відношенні було позбавлено статусу республіки: її окремі території стали самостійними.

Становище Сербії як державно-політичного формування внаслідок дезінтеграції загальної оборони, державної безпеки, правосуддя, зовнішньої політики, культури, освіти, транспорту виявилось абсурдним [12, с. 3].

Після ухвалення поправок до Конституції 1989 р. Сербія перетворилася в єдине державне формування. Сербо-хорватська мова отримала статус офіційної на всій території республіки. Представники інших національностей могли вживати свою рідну мову в однорідному середовищі за місцем проживання та роботи.

Стало обов'язковим додержання республіканських законів та інших актів на всій території республіки. Конституційний суд отримав право приводити у відповідність з Конституцією Сербії конституції автономних країв. Знову найважливіші питання щодо оборони країни та охорони громадського порядку стали вирішуватися на загальнореспубліканському рівні. При цьому не притіснялися повноваження та права органів внутрішніх справ автономних країв. Вирішення "сербського питання" мало важливе значення для подальшого розвитку концепції югославської федерації і зміцнення політичної стабільності в країні [11, с. 16].

Змінила свою конституцію також Словенія. Одна з внесених до неї поправок проголошувала право цієї республіки на самовизначення аж до повного відокремлення. На початку липня 1990 р. парламент Словенії ухвалив декларацію про повний державний суверенітет республіки та затвердив заходи щодо встановлення прима-та республіканських законів над союзними [18, с. 262].

Словенську декларацію було розцінено, з одного боку, як документ, що суперечив положенням Конституції країни, а з іншого – як тактичний крок нової влади республіки, яка намагалася прискорити процес перегляду основ державного устрою СФРЮ. Крім того, Словенія запропонувала Хорватії об'єднати зусилля в перетворенні країни в конфедерацію, що з розумінням сприйняли в Загребі. Ця співпраця перетворилася у своєрідну словенсько-хорватську унію, яка була націлена на створення відповід-

них умов для можливого виходу Словенії та Хорватії з Югославії. Сербія на протиположному плану конфедеративного устрою заявила, що у випадку створення конфедерації відкритого типу вона поставить питання щодо внутрішніх кордонів країни, які, на її погляд, були не державними, а адміністративними [1, с. 19]. Тим самим недвозначно було зроблено застереження на адресу Хорватії, де в окремих районах переважно проживали серби, які вимагали для себе територіальної автономії.

На початку 1991 р. тільки Сербія та Чорногорія виступали за збереження СФРЮ як союзної держави, а Хорватія, Македонія, Словенія, Боснія та Герцеговина відстоювали необхідність її трансформації в конфедеративний союз суверенних держав [19, с. 156].

Посиленню кризових явищ у суспільстві сприяла наявність протиріч у діяльності партії югославських комуністів. Відсутність міцної ідейної та організаційної єдності, зростаючі розбіжності в її керівних органах призвели до загострення внутріпартійних відносин. У керівництві СКЮ почалася фракційна боротьба, сформувався дві течії, представники яких, виступаючи за подальший розвиток суспільства на засадах соціалістичного самоврядування, принципово розходилися в питанні щодо ролі й місця партії в процесі суспільних перетворень. Одна з них, що об'єднувала представників республіканських парторганізацій Словенії й Хорватії, прагнула до "демократичного соціалізму", поглиблення лібералізації в партії, її відмови від монополії в політичному житті країни. Інша, представлена Сербією, намагалася зберегти та зміцнити командні позиції партії. Союз комуністів, будучи неспроможним змінити ситуацію, займався другорядними справами.

У цих умовах постало питання щодо необхідності проведення радикальної реформи СКЮ. На Першій конференції СКЮ (травень 1988) зазначалося, що перетворення в партії мають стати складовою частиною єдиної суспільної реформи, поширеної на економічну та політичну системи. Запропонований для обговорення документ "Основні напрями перетворень у СКЮ" був зустрінутий неоднозначно. Найбільш чітко визначилися два протилежні підходи до реформи партії – сербський та словенський [1, с. 18].

Партійне керівництво Сербії вважало неприпустимою відмову СКЮ від провідної ролі в суспільстві, виступало проти розвитку демократії без принципу централізму, фетишизації прав меншості й відповідно принципу консенсусу у внутріпартійному житті, виступало за зміцнення єдності СКЮ на основі обов'язкової для всіх партійної дисципліни, за відродження принципу прийняття рішень більшістю голосів. В інших югославських республіках вбачали в цьому "реальну загрозу встановленню в партії гегемонізму сербської партійної організації, як найчисельнішої у СКЮ і підсиленої останнім часом крайовими парторганізаціями Воєводини та Косово" [1, с. 19].

Дисонансом сербському підходу була концепція партійної реформи, висунута Словенією, яка наполягала на недопущенні змін у вже сталих взаємовідносинах, збереженні за республіканською парторганізацією високого ступеня самостійності. Словенці виступали за політичний та економічний плюралізм, усунення монополії партії на владу, відмову від законодавчого закріплення її провідної ролі в суспільстві, за право меншості мати та відстоювати власний погляд.

Проте Союз комуністів Югославії, розпочавши підготовку радикальних внутрішніх перетворень, виявився неспроможним розв'язати складні й суперечливі процеси у своїх лавах, не кажучи вже про згуртування та мобілізацію югославського суспільства на подолання соціально-економічних труднощів, реформування економіки.

Початок 90-х рр. ознаменувався високою політичною активністю населення. Практично в усіх республіках створюються опозиційні СКЮ партії, течії, рухи. У цих умовах січневий 1990 р. XIV з'їзд СКЮ переважною більшістю голосів прийняв резолюцію про необхідність скасування статті конституції щодо керівної ролі СКЮ в суспільстві. У квітні цього ж року комуністи зазнали поразки на виборах до парламентів у Словенії й Хорватії. До влади прийшли антикомуністичні сили.

Значну роль в ескалації "югославської кризи" відіграв економічний фактор. Уже в 60-ті рр. в економіці країни проявилися кризові явища. виправити становище передбачалося через проведення поетапної децентралізації управління, радикальну реформу федерації, сутність якої полягала в передачі всієї повноти відповідальності за економічний, соціальний і культурний розвиток самим республікам. Однак через відсутність узгодженості в питаннях подальшого розвитку господарчого механізму, замиканню республік і країв у своїх територіальних межах централізована система планування та інвестування не змогла ліквідувати диспропорції в економіці [17, с. 10].

Як відомо, весь післявоєнний період розвитку Югославії відбувався головним чином за рахунок іноземних інвесторів. Первісно це була допомога, згодом це стало курсом. Кінець кінцем країна виявилася неспроможною погасити заборгованість за рахунок валютних надходжень і перетворилася на боржника. На кінець 1984 р. зовнішня заборгованість досягла 20,2 млрд дол. У рахунок погашення кредитів Югославія в 1981 р. виплатила 4,3 млрд дол., у 1983 – 4,6, у 1984 р. – 5,2 млрд дол. [8, с. 3].

Розвиток подій примусив вище керівництво зайнятися переоцінкою курсу економічної політики і стратегії розвитку Югославії. У зв'язку з численними проблемами в економічних і товарно-грошових відносинах у СФРЮ, повільним пристосуванням до змін у міжнародному поділі праці, її господарській політиці комісія союзних громадських рад з питань економічної стабілізації підготувала "Основні напрями Довгострокової програми економічної стабілізації", які було затверджено XII з'їздом СКЮ та схвалено на початку липня 1983 р. Скупщиною СФРЮ. Згідно з програмою економічну, правову та політичну системи необхідно було пристосовувати до реальної дійсності. Самоврядний соціалізм передбачалося перевести на основи сучасного товарного виробництва [22, с. 321].

Довготермінова програма економічної стабілізації мала компромісний характер, вона не припускала проведення одноразової реформи, яка б вводила нове співвідношення між цінами, заробітною платою та іншими економічними категоріями, що б дозволило економіці розвиватися на реальних засадах зі значно ефективнішим використанням природних та інших ресурсів. Як наслідок, після прийняття Довготермінової програми економічної стабілізації інфляція збільшилася із 30 % у 1980 р. до більше ніж 100 % у 1987 р. [9, с. 27]. Провал програми виявився очевидним.

В умовах подальшого погіршення економічного становища в Югославії, що призвело до зростання безробіття, збільшення кількості збиткових підприємств, почалося зниження життєвого рівня населення. До кінця 1988 р. реальна заробітна плата скоротилася на 40 %, або до розміру кінця 50-х – початку 60-х рр. [10, с. 28].

Значними залишалися регіональні відмінності в рівні життя. Так, населення Словенії було заможнішим, краще забезпеченим роботою, ніж, наприклад, населення Македонії. Остання "славилася" найнижчими заробітками у країні. У 1987 р. середня заробітна плата в республіках та краях СФРЮ складала від 55 до 300 тис. динарів [16, с. 3].

Внаслідок невдоволення народних мас країну охопили страйки: тільки за перші вісім місяців 1989 р. офіційно було зареєстровано 1914 страйків із загальною кількістю страйкуючих понад 270 тис. чол., які вимагали зупинення інфляції, зниження цін на товари повсякденного попиту [13, с. 4].

Кульмінацією "югославської кризи" можна вважати проголошення в червні 1991 р. незалежності Хорватії і Словенії та введення на територію цих республік регулярних частин Югославської народної армії.

Розпад СФРЮ став логічним наслідком історичного розгортання внутрішніх процесів у Федерації, яка, за словами українського історика М. Каменецького, з початку свого виникнення була законсервованим конфліктотенним простором [7, с. 44].

Розвиток народів у межах держав, які ввійшли до Югославії, історично не було завершено. Через цю історичну незавершеність не вдалося позбавити їх прагнення до формування самостійних націй-держав і спрямування для досягнення цієї мети основних політичних та інтелектуальних сил. Це пояснюється затримкою в розвитку націй, національним неоромантизмом, зіткненням інтересів великих держав на цій території, етнічною сумішшю народів, їх віросповідань.

Югославію було створено, а потім зцементовано завдяки поступовому розмиванню спогадів про братовбивчі міжусобиці, визнанню народами, що її населяли, один одного, забуттю націоналістичних домагань і придушенню шовінізму. Спільність, що склалася з націй і народностей з надто різними історичними долями, могла б привести до процвітання югославської держави. Однак вона була недавньою, а тому неміцною.

У 80-ті рр. принципи, закріплені в останній конституції за життя Тіто, на яких трималася югославська федерація, перестали забезпечувати єдність її складових частин. Система федеративного устрою під впливом численних факторів почала розпадатися. По-перше, зі смертю Тіто створений ним режим, залишившись без своєї головної опори та арбітра в постійних конфліктах між політичними верхами в республіках і краях, став "пробуксовувати". По-друге, внаслідок зіткнення між керівництвом СКЮ та його республіканськими організаціями припинив своє існування Союз комуністів як єдина загальнофедеральна політична сила. Розпад СКЮ, який ідеологічним та організаційно-політичним "обручем" стягував багатонаціональне югославське суспільство, прискорив дезінтеграційні процеси у країні, поставив під загрозу цілісність югославської держави, стимулював посилення націоналізму. Ідеї самоврядування, братства та єдності було відкинуто й замінено в кожній республіці лозунгами реалізації національної ідеї. По-третє, величезна заборгованість іноземним державам, "галопоуюча" інфляція, зростання безробіття призвели

до різкого зниження життєвого рівня населення. По-четверте, Югославія почала серйозно відставати від розвитку подій у Східній Європі, внаслідок чого втратила в певній мірі значення "стратегічної буферної держави" між Сходом і Заходом.

У цілому криза державності Югославії показала, що до тих пір, поки нація не реалізує свого потенціалу в межах національної держави, вона розглядатиме входження до складу багатонаціональної держави як насилля, тим більше – у випадку політичної та економічної дискримінації.

Не можна забувати також і те, що Балкани – це не тільки самостійне автохтонне явище, а водночас і частина європейської та ще ширшої системи розподілу сил, де існує боротьба за вплив і перерозподіл ресурсів. Балканські кризи, як правило, були або початком великих європейських і світових криз, або їх наслідком, а перекроювання державних кордонів на Балканах збігалось зі становленням "нового народу" або зникненням існуючого. Тут завжди генерувався антагонізм між народами з їх традиційним статусом "розмінної монети" в зіткненнях "великих держав", які зводили ці народи на рівень неісторичних [2, с. 149].

Усі балканські народи поневолювалися тими або іншими імперіями. Тому в самостійній національній державі вони вбачають набагато більше, ніж вона може дати навіть у найкращому варіанті. Звідси вони неминуче прагнуть до її створення. Крім усього іншого, держава для них є компенсацією за згачу історію.

1. Бочаров А. Конституционно-политический кризис в СФРЮ // Атлас. – 1990. – № 37; 2. Видоевич З. Балканская дилемма // Россия и современный мир. – 1996. – № 3; 3. Волков В.К. Трагедия Югославии // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4–5; 4. Воробьев К. Об изменениях в конституции социалистической республики Сербии // ТАСС. БПИ. – 1989. – № 103; 5. Дрецул А. Процедура пересмотра конституции в Югославии // Международная политика. – 1991. – № 982; 6. Изакович З. Политические и этно-религиозные аспекты югославского конфликта // Социологические исследования. – 1996. – № 5; 7. Каменецкий М. Колишня Югославія – конфліктотенний простір // Політична думка. – 1995. – № 2–3; 8. Ковач. О. Отношение к Югославии и ЕЭС // Международная политика. – 1987. – № 887; 9. Кузнецов В. Инфляция в Югославии // ТАСС. БПИ. – 1989. – № 10; 10. Малинов Ю. Семья в югославском обществе // ТАСС. БПИ. – 1988. – № 48; 11. Маначинский О.Я. Югославия: криза продовжується. – К., 1993; 12. Петкович Р. Куда идет Югославия? // Международная политика. – 1989. – № 953; 13. Правда Украины. – 1989. – 31 января; 14. Поточний архів МЗС України. Управління Європи та Америки // The 1991–1993. Crisis in Yugoslavia: its roots and development. – 1993; 15. Симиц П. Гражданская война в Югославии. Причины и последствия // Международная жизнь. – 1994. – № 4–5; 16. Труд. – 1987. – 29 декабря; 17. Шувар С. Союз коммунистов Югославии и социалистическое самоуправление // Рабочий класс и современный мир. – 1980. – № 5; 18. Югославия в огне. Документы, факты, комментарии (1990–1992). – М., 1992; 19. Becic D. Mezinarnodni Faktori i procesi u Jugoslaviji. – Zagreb. – 1994. – № 497; 20. Bilanzic D. Historia Socialisticke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi. 1918–1985. – Zagreb, 1985; 21. Petkovic R. Svet i Jugoslavija. – Beograd, 1996; 22. Reljic L. Kako savladati krizu? – Beograd, 1987.

Надійшла до редколегії 17.01.06